

SUMMARY

Mishatina N., Tsibulko I. Formation of «practical philosophy» of the school child in the process of mastering metaphysical Russian language: the experience of problematization.

The article is devoted to the problem of mastering the Russian language as a metaphysical language of the basic concepts of Russian culture, which constitute «practical philosophy» of a person. The importance of the presence of philosophical texts in the school discourse is grounded. The language of abstract thought is necessary for the expression of abstract states and thoughts, is mastered by pupils in the process of solving linguistic-philosophical tasks, the typology of which is presented in the article. The educational potential of philosophical texts in the context of the problem of final control in the Russian language is analyzed.

The ability to think appears in the pupils in the process of deciding linguistic-philosophical tasks included in 2000 in the system of linguistic-cultural tasks proposed by the authors). The authors developed the following types of these tasks. 1. Etymological linguistic-philosophical tasks, aimed at the analysis and interpretation of the concepts of the philosophical text. One of the typical features of a philosophical text is etymologization: language (i.e. the interpretation of historical etymology with its further development) and speech (poetry, ontological), and sometimes mixed. 2. Linguistic-philosophical tasks on the analysis and interpretation of the author's portraits of philosophical terms. 3. Linguistic-philosophical tasks on the analysis and interpretation of comparative author's portraits of philosophical terms (clarification of the notional component of the concepts, including «semantic doublets»). 4. Linguistic-philosophical tasks on comparative analysis and interpretation of the author's philosophical portraits of «his» and «other». This action can be defined as the form (model) of implementation of spiritual linguistic and cultural activities of pupils at the stage of its objectivation in the training text in the horizon of the dialogue of cultures. It is close to the invented by G. Grachev science fiction genre of lifethought in which simultaneously takes place the knowledge of the subject and the Socratic knowledge of himself, takes place the attraction of abstract thinking accountable before him as a living man. 5. Special linguistic-philosophical tasks aimed at intellectualization of the learner's language, on the development of his conceptual thinking, because language is a tool that allows us to understand reality.

Key words: metaphysical Russian language, language of Russian philological philosophy, «practical philosophy» of a person, training linguistic-philosophical task, essay of moral and philosophical orientation as the final certification of the pupil.

УДК 811.161.2.92:81'0:001.891

В. В. Поставний

Сумський державний педагогічний
університет імені А. С. Макаренка

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАУКОВИХ ВІЗІЯХ

М. МАКСИМОВИЧА: ПОЛЕМІКА М. МАКСИМОВИЧ – М. ПОГОДІН

У статті на основі аналізу мовознавчих та історичних праць видатного українського вченого М. Максимовича досліджуються його погляди на низку часткових проблем походження і становлення української мови, які він висловив і переконливо аргументував у полеміці з російським академіком М. Погодіним. Доведено, що полеміка М. Максимовича в листах до М. Погодіна дозволяє стверджувати, що саме в них закладено основи концепції українського глотогенезу

М. Максимовича. Автор дійшов висновку, що всі напрями українознавчої діяльності М. Максимовича були пов'язані з пошуком нових аргументів для підтвердження своєї концепції. Дискусія Максимович – Погодін увійшла в історію мовознавчої науки як перша полеміка між двома підходами – українським та великоруським – до вивчення української історії та походження й розвитку української мови.

Ключові слова: український глотогенез, полеміка М. Максимович – М. Погодін, автохтонність українців на своїй землі, давність виникнення української мови.

Постановка проблеми. У широкому спектрі наукових зацікавлень видатного українського вченого М. О. Максимовича важливе місце посідає вивчення різних аспектів проблеми походження української мови. З уваги на тогочасний (середина ХІХ ст.) стан розвитку філологічної науки, яка робила тільки перші кроки у вивченні окремих слов'янських мов, учений не міг створити повної, послідовної теорії з цієї проблеми. Проте у своїх численних наукових дослідженнях він ґрунтовно розглянув низку найважливіших і найгостріших її аспектів. Висловлені ним ідеї, зроблені висновки відкрили шлях майбутнім науковим пошукам і новим лінгвістичним теоріям.

Актуальність досліджуваної проблеми зумовлюється тим, що сьогодні противники української мови як державної в Україні часто використовують в аргументаціях проти неї наукові здобутки мовознавців та істориків минулого, покликаючись на праці, у яких заперечується автохтонність українців на своїй землі, а українська мова розглядається як штучний витвір і діалект російської або польської. Зрозуміло, що мета таких публікацій (дуже часто конструйованих неспеціалістами) полягає в намаганні створити негативний образ української мови як мови відсталого, нерозвиненої, не здатної виконувати найширші суспільні функції (М. Греч, Т. Флорінський, А. Желєзний та ін.), заперечується її самостійність і давність виникнення. При цьому автори подібних версій нерідко послуговуються теорією, висунутою ще в середині ХІХ ст. російським ученим істориком М. Погодіним, який намагався обґрунтувати погляд, що українці не є корінним населенням Київщини.

Аналіз актуальних досліджень. Вивчення мовознавчої спадщини М. Максимовича має багаторічну традицію у вітчизняному мовознавстві (М. А. Жовтобрюх [5], С. О. Єфремов [4], О. М. Пархоменко, М. О. Карпенко [6], Л. П. Гнатюк [3] та ін.). У працях мовознавців предметом дослідження найчастіше були підняті М. Максимовичем питання про класифікацію слов'янських мов, заперечення ним тотожності давньоруської та церковнослов'янської мов, питання про самобутність і давність виникнення української мови. Полеміка Максимович – Погодін увійшла в історію мовознавства як перше публічне зіткнення між українським і

російським великодержавницьким баченням української історії взагалі та історії української мови зокрема. При цьому вважається, принаймні з «українського боку», що український учений, який на той час (1856 р.) уже полишив усі наукові посади в Київському університеті Святого Володимира, здобув у цій полеміці перемогу. Можливо, з цієї причини інтерес до зазначеної дискусії в російському мовознавстві практично відсутній. Навпаки, в українському мовознавстві згадана версія М. Погодіна здобула славу (здебільшого заслужену) «сумнозвісної», «шовіністичної» (М. Павлюк [11], С. Бевзенко [1], Г. Півторак [13]).

Звертаємо увагу на те, що багато аргументів і тверджень, що їх уперше висловив М. Максимович, переконливі й сьогодні. Під час полеміки ним були використані ті наукові факти, які стали фундаментальною основою науки про історію української мови.

Мета статті – аналіз поглядів М. Максимовича на питання походження української мови, ствердження її самотності й давності, ставлення до мови російської; з'ясування ним питання про час формування української мови й українського народу, а також аргументація вченого про автохтонність українського народу на його мовній території. Головну увагу приділимо аналізу тих історико-мовних фактів, які використані М. Максимовичем у полеміці з М. Погодіним.

Виклад основного матеріалу. Насамперед зазначимо, що в мовознавчій та історичній літературі, особливо радянського періоду, склалося упереджене спрощене уявлення щодо полеміки Максимович – Погодін. Зокрема, стверджувалася думка не тільки про напружений характер самої дискусії, але й про гостроту особистих стосунків між «українофілом» М. Максимовичем і «великодержавним шовіністом» М. Погодіним. Насправді ж вони дружили ще з молодих літ, працюючи на наукових посадах у Московському університеті. Після від'їзду М. Максимовича до Києва в 1834 р. підтримували дружні стосунки листуванням. М. Максимович умів миритися зі складним характером свого друга, тому вони, за словами самого Погодіна, «піввіку прожили душа в душу», хоч обидва вчені кардинально відрізнялися в багатьох своїх поглядах на проблеми науки.

У своїх полемічних статтях колишній перший ректор Київського університету проявляв твердість і послідовність поглядів, не піддаючись тискові авторитету титулованого російського академіка.

Полеміка між друзями опонентами розпочалась у 1856 році, коли М. Погодін, різко змінивши свої попередні наукові погляди, виступив із новою теорією походження східних слов'ян і їхніх мов. За його новою

гіпотезою, «у Києві до нашестя татарського споконвіку жили великоросіяни», а «Малоросіяни, що живуть зараз у стороні Дніпровській і навколо, прийшли сюди після татар з Карпатських гір, де вони жили, як у своїй колиці, і зайняли спустошені татарами місця Київських великоросіян, які відсунулися на північ [8, 347]. М. Максимович виступив із різким запереченням цієї теорії та спростуванням основних її положень. Український учений уже мав на той час ґрунтовні праці, у яких розглядалися питання походження української мови та етногенезу українців: «Критико-исторические исследования о русском языке» (1838 р.), «История русской словесности» (1839 р.), «Начатки русской филологии» (1848 р.), де він серед інших питань виробив основи справді історичного підходу до питання походження й розвитку української мови. На його тверде переконання, українці, а значить і українська мова, існували вже в Київській Русі. Він підкріплював свої положення численними прикладами з найдавніших руських пам'яток. Звичайно, такий погляд М. Максимовича в радянські часи розцінювався не інакше як «антинауковий» [11,78] або як «неправильний» [1, 154], адже він повністю суперечив прийнятій тоді концепції, що «в Стародавній Русі Київського періоду жодної зі східнослов'янських мов у сучасному їх вигляді ще не існувало» [1, 154]. М. Максимович, обравши для дискусії форму філологічних листів, виступив зі статтею, у якій критикуються та спростовуються основні засадничі положення теорії М. Погодіна [8, 345–387]. Кожен із восьми опублікованих листів – це розгорнутий і детальний критичний аналіз окремих положень теорії М. Погодіна й обґрунтування власних позицій. Етнологічні аспекти проблеми висвітлені автором у статті [9, 179–180], що вийшла друком у 1857 році.

У першому листі об'єктом критичного аналізу стали положення, які сам М. Погодін вважав абсолютно достовірними й фундаментальними, зокрема: 1) великоросіяни – найдавніші поселенці, принаймні Києва та його околиць; 2) малоросіяни прийшли в цей край після татар; 3) великоруське наріччя є найближчим до церковнослов'янської мови, тобто рідне, органічне дитя. У своїй аргументації проти згаданих положень М. Максимович покликається на фактичний матеріал власних праць, зокрема на працю [7], у якій наводяться численні факти «азійського впливу» на українську мову з боку мов торків, половців, печенігів та чорних клобуків, з якими в контакті перебували в різні часи українці [8, 348].

У наступному листі об'єктом аналізу стало положення М. Погодіна про тотожність народної мови Київської Русі та церковнослов'янської мови, яке постало в М. Погодіна під впливом праці І. Срезневського «Мысли об истории русского языка» (1849). Це положення український учений спростовує,

посилаючись на непохитний авторитет М. Ломоносова, який чітко відрізняв мову церковнослов'янську та великоруську й наголошував на найближчій спорідненості малоруського та великоруського наріч. Для М. Максимовича це твердження стало «істиною безспірною» [8, 349]. У зв'язку з цим учений висловлює думку, яка стала ключовою для його розуміння походження східнослов'янських мов – їх генетична близькість, через яку «малоруське і великоруське наріччя, або, повніше і точніше кажучи, південноруська і північноруська мова – рідні сестри однієї давньоруської мови [8, 350].

У цьому листі, а також у п'ятому листі, заторкується ще одне надзвичайно важливе для розуміння проблеми українського глотогенезу питання: про час відокремлення руських наріч в окремі мови. Це питання й сьогодні належить до найбільш дискутованих (див. праці В. Русанівського, Г. Півторака, В. Німчука, Ю. Шевельова та ін.). М. Максимович зазначає, що в науці щодо цього немає єдиного погляду: «Коли вони [мови] відокремились? Про це немає єдиної думки», але сам він дотримується погляду, що «південноруська (українська – В.П.) мова утворилася ще в давні дотатарські часи, коли Київська Русь була представницею руського світу, як після татарів стала Русь Московська» [8, 352]. Як бачимо, М. Максимович висловив погляд, який на декілька наступних десятиліть визначив підходи до вивчення процесів формування структурних елементів усіх східних слов'янських мов, – через призму давньоруської мовної єдності, яка була, на думку багатьох учених, спільною прамовою всіх східнослов'янських. Звісно, у світлі сучасних наукових уявлень цей погляд уже не вважається єдиноприйнятним. Проте на час зазначеної дискусії заперечення близькості української й російської мов використовувалося М. Погодіним як аргумент на користь первинного заселення Київщини великоросіянами, тому й викликало незгоду М. Максимовича і спростування ним тверджень опонента в наступному листі. М. Погодін стверджує, що не було малоросів у Київщині в дотатарські часи, наводячи аргумент про відсутність в українців пісень про ті часи, тоді як, наприклад, пісні про Рівноапостольного князя Володимира звучать по всій Росії [8, 353]. На це М. Максимович, залучивши матеріал етнографічного та історико-культурного характеру, відповідає: у малоросіян для святого князя Володимира урочисто звучать святі церковні пісні в день святого Рівноапостольного князя Володимира [8, 355]. Учений виявив при цьому не тільки глибокі філологічні знання, але й застосував історико-культурні дані для підтвердження фактів самобутнього розвитку української мови та українців як етносу.

У четвертому листі М. Максимович спростовує твердження опонента про відсутність у давньоруських пам'ятках до XIII ст. рис живої народної української мови. Учений розглядає три найдавніші пам'ятки: договори руських князів із греками (Аскольда, Олега, Ігоря). У цих пам'ятках досить виразно засвідчуються народнорозмовні елементи, що дає достатні підстави говорити про давньоруську літературну мову як симбіоз двох мов: «церковної, книжної» та «нецерковної, народної», «або, скажемо чіткіше: церковнослов'янської та народної руської» [8, 357]. Як приклади він наводить слова «лодья», «голова», а також «голос», «соловий», «молодой», «золото» та ін. [8, 359], у яких відбилося явище повноголосся – свідчення вияву рис живої народної руської мови, а також зафіксовано власне українські лексеми: оболонь, багно, свитка та ін.

З інших східнослов'янських рис, зазначених у найдавніших пам'ятках, М. Максимович фіксує: зміну початкових *je* в *o* (озеро, осень, одинь); наявність сполучення *дж* у дієслівних формах (ходжу); звук *ч* на місці старослов'янського *штъ* (хочю, ночь); сполучення [ол] у народних руських словах (полк, волк, столп), на відміну від старослов'янських (плекъ, връхъ, влъкъ); зміна носових у неносові та деякі інші фонетичні явища [8, 361]. Отже, зазначені фонетичні процеси вперше були названі М. Максимовичем як найголовніші східнослов'янські мовні риси, що чітко розрізняють церковнослов'янську та східнослов'янську мови, всупереч твердженню М. Погодіна про їх тотожність.

Те, що в пам'ятках не заявлені фонетичні зміни типу *кінь* – *коня*, *ножа* – *ніж*, М. Максимович (листи – 9, 10, 11) мотивує тим, що ці риси були на той час ще мало поширені й повсюди не вживалися, а тому грамотні малоросіяни ще до кінця минулого століття не вводили їх у свій вжиток [8, 381]. Проведений у листах аналіз із залученням переконливої історико-філологічної аргументації дав М. Максимовичу підставу вважати «новоросійську» систему М. Погодіна як недостатньо аргументовану та слабку щодо її філологічних основ.

Отже, у своїй концепції походження української та інших східних слов'янських мов М. Максимович поставив питання й дав відповідь на низку магістрально важливих для розуміння українцями їх історії та місця в історичній долі східнослов'янських народів проблем. Багато з них було вперше сформульовано в науці саме ним, що стало підґрунтям для майбутніх наукових досліджень у цій галузі. Переконливо щодо цього висловився видатний український історик М. Грушевський, автор нової схеми вивчення української історії: «Коли я... брав сміливість договорювати ці тези до

останнього слова, протиставляючи віками усвяченій російській схемі Східного Слов'янства – московського-династичній – схему, подиктовану реальними взаємовідносинами східнослов'янських народностей [...], коли я трактував Київську добу як стару добу української історії і дозволив собі називати Ярославів і Мономахів українськими князями, накликаючи гнів, глузування і доноси [...], я назвав поіменно ті тези, ті погляди, ті зіставлення, які давав М. Максимович і після нього розвинули великі продовжувачі його діла – Костомаров, Антонович, Драгоманов» [3, 5–6].

Висновки. Розгляд полеміки М. Максимовича в листах до М. Погодіна з урахуванням праць українського вченого «Критические исследования по русскому языку», «История русской словесности», «Начатки русской филологии» дозволяє стверджувати, що саме в них закладено основи концепції українського глотогенезу М. Максимовича, суть якої сформульована в таких положеннях:

- погляд на українську/південноруську мову як на окрему, давню й самобутню в сім'ї слов'янських, яка має глибоке історичне коріння;
- українська мова почала утворюватися ще до початку існування держави Київська Русь і вже була сформованою мовною системою в киеворуський період;
- українська мова давня та єдина на всій своїй мовній території існує в двох наріччях: червоноруському (карпатськоруському) і малоруському (українському). Обидва ці наріччя (за всіх відмінностей у них) зафіксовані єдністю однієї мови. Українське піднаріччя не є розгалуженням і перенесенням карпатськоруського на Київщину в XIII ст. (за твердженням М. Погодіна);
- південноруська (українська – В. П.) мова є найближчою і ріднішою до північноруської, яка складається з двох наріч – великоруського і білоруського; разом вони становлять велику мову руську, або східнослов'янську;
- різноманітні думки про походження південноруської мови після XIII століття безпідставні, як і твердження, що церковнослов'янська мова ніколи не була спільною й неподільною мовою всіх слов'ян, а входить тільки як окрема мова до південної групи слов'янських мов;
- виведення українського народу від Русі Карпатської (твердження М. Погодіна) після нашестя татар не має під собою історичної опори.

Усі напрями українознавчої діяльності М. Максимовича були пов'язані з пошуком нових аргументів для підтвердження своєї концепції. Дискусія Максимович – Погодін увійшла в історію мовознавчої науки як

перша полеміка між двома підходами – українським та великоруським – до вивчення української історії й походження та розвитку української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1991. – 232 с.
2. Грушевський М. С. «Малороссийские песни Максимовича» і століття української наукової праці / М. С. Грушевський. – К., 1927. – С. 5–6.
3. Гнатюк Л. П. Внесок Михайла Максимовича у вивчення історії української мови / Л. П. Гнатюк // Мовні і концептуальні картини світу. – К. : КНУ імені Т. Шевченка, 2013. – С. 265–271.
4. Єфремов С. Максимович в історії української самосвідомості / С. Єфремов // Літературно-критичні статті. – К. : Дніпро, 1993. – С. 318–321.
5. Жовтобрюх М. А. Мовознавчі погляди М. О. Максимовича / М. А. Жовтобрюх // Мовознавство. – 1979. – № 5. – С. 46–50.
6. Карпенко М. О. Наступність розвитку ідей Київської історико-філософської школи в університеті Св. Володимира: М. Максимович і М. Драгоманов / М. О. Карпенко // Мова і культура. – Вип. 6. – Т. 5. – Ч. 1. – К., 2003. – С. 210–216.
7. Максимович М. А. История древней русской словесности / М. А. Максимович. – Книга первая. – К. : В университетской типографии, 1839. – 229 с.
8. Максимович М. О. К истории малорусского языка (Филологические письма к М. П. Погодину / М. О. Погодин // Киевъ явился градомъ великимъ. Вибрані українознавчі твори. – К. : Либідь, 1994. – С. 345–387.
9. Максимович М. О. О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево и население ее новопришлым народом (Письмо к М. П. Погодину) / М. О. Максимович // Киевъ явился градомъ великимъ. Вибрані українознавчі твори. – К. : Либідь, 1994. – С. 179–190.
10. Німчук В. Південно-давньоруські говори – основа української мови / В. Німчук // Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 257–259.
11. Павлюк М. В. Основні етапи розвитку українського мовознавства дожовтневого періоду / М. В. Павлюк. – Київ-Одеса : Вища школа, 1978. – 184 с.
12. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски» / Г. Півторак. – К. : Видавничий центр «Академія», 2001. – 152 с.
13. Півторак Г. Коли ж виникла українська мова / Г. Півторак // Історія української мови : хрестоматія / упоряд. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 270–279.

РЕЗЮМЕ

Поставний В. В. Происхождение украинского языка в научных визиях М. Максимовича: полемика М. Максимович – М. Погодин.

В статтє на основаниі анализа лингвистических и исторических трудов выдающегося украинского ученого М. Максимовича исследуются его взгляды на ряд частных проблем происхождения и становления украинского языка, которые он изложил и аргументировал в научной полемике с русским ученым академиком М. Погодиным. Доказано, что полемика М. Максимовича в письмах к М. Погодину позволяет утверждать, что именно в них заложены основы концепции украинского глотогенеза М. Максимовича. Автор пришел к выводу, что все направления украиноведческой деятельности М. Максимовича были связаны с поиском новых

аргументов для підтвердження своєї концепції. Дискусія Максимович – Погодин вошла в історію мовознавчої науки як перша полеміка між двома підходами – українським і великорусським – к изучению української історії і походження і розвитку української мови.

Ключевые слова: український глотогенез, полеміка М. Максимович – М. Погодин, автохтонність українців на своїй землі, давність виникнення української мови.

SUMMARY

Postavnyi V. The origin of Ukrainian language in M. Maksimovich' scientific researches: the controversy between M. Maksimovich and M. Pogodin.

The article deals with the analysis of the M. Maksimovich' scientific views due to his linguistic researches on the problem of the origin and formation of Ukrainian language, lit in a controversy with the Russian Academician M. Pogodin.

It is argued in the article that whereas the then original state (mid XIX cent.) of philological science, scientist still unable to create a coherent and consistent Ukrainian language' origin theory. However, in his research he analyzed the most significant and most critical aspects of this problem. It is emphasized by the author, that those views expressed the ideas and implications opened the way to future scientific research and new linguistic theories.

It is known that the opponents of Ukrainian as the state language in Ukraine often refer to the achievements of linguists and historians, which denied the Ukrainian autochthony in their land, and Ukrainian language is considered as an artificial creation or as a dialect of Russian or Polish, etc. Quite often such scientists use the theory of M. Pogodin, who argued that the Ukrainians came to the side of the Carpathians and the Dnieper took place Tatars devastated after Russians. The author of the article examined the M. Maksymovych argument against this theory, attracted to its refutation data written records, living national language of ethnography. Obtained his findings form the basis of his concept Ukrainian language' origin theory, based on objective scientific data and respond to a number of particular issues with this problem.

Key words: origin of Ukrainian language, controversy between M. Maksimovich and M. Pogodin, Ukrainian autochthony on their land, prescription of the Ukrainian language.